

הרב יהודה פליקט

מרכיבי דמותו של שמואל הנביא

התופעה, שמה שמואל, יכולה היתה להתגלות בעולמו של הקב"ה, רק כאשר חודמנו בכפיפה אחת שלשת הגורמים, שכרגיל הם השותפים ליצירת כל אדם: האב, האם והקב"ה. במאמר זה נברר, מה תרם כל גורם מאלו לדמותו של הנביא שמואל.

אלקנה – חינוך

השם אלקנה מרמז ומורה על קנין באלוהות, על רצון להשריש דרכי הבורא ומציאותו אצל בני האדם. "ועלה האיש ההוא מעירו מימים ימימה להשתחוות ולזבח לה' צבאות בשילה" (שמו"א א, ג), ובמדרש (מדרש שמואל א, ז; ירושלמי סוף ברכות): "זה אלקנה, שהוא מדריך את ישראל ומעלה אותו לשילה. ולא בדרך שהיה עולה בשנה זו היה עולה בשנה אחרת." הסבר זה ניתן גם כסיבה להדגשת הכתוב את יחוסו של אלקנה: "ויהי איש אחד מן הרמתיים צופים מהר אפרים, ושמו אלקנה בן ירוחם בן אליהו בן תחו בן צוף אפרתי" (שמו"א א, א).

גדולתו של אלקנה היתה כמדריך, כמחנך של דורו. דרכו היתה מחינוך בבית פנימה אל חינוך של כל עם ישראל, להביאם לשילה ולשמחם, ללמדם ולחנכם לאהבת התורה והמצוות. הכתוב מדגיש בפרשה ראשונה זו, העוסקת בהופעת שמואל, מיד בהמשך אותו פסוק הן בהדרכתו של אלקנה – "ושם שני בני עלי חפני ופנחס כהנים לה'" (שם ג). אלקנה מכיר את ערכם האמיתי של בני עלי. הוא מודע לבעייתיות הכרוכה במעשיהם. יודע הוא, שיש חוששים מהשפעה שלילית על הילדים הרכים שיראו את בזיון הקדשים. אבל, מצד שני, המחנך-אלקנה הוא מאמין גדול, שהאור מרחיק את החושך. מאמין הוא בדוגמא ובמופת האישי. ולכן, למרות שבשילה נמצאים בני עלי, הוא מחליט לעלות עם כל בני ביתו מימים ימימה – אחת בשנה, להשתחוות בשילה. צעד חינוכי זה מחושב הוא במדויק: למרות המצוה מדאורייתא לעלות לשילה שלש פעמים בשנה, עולה הוא רק פעם אחת – מימים ימימה – כדי לא לחשוף בצורה מוגזמת את בני ביתו לקרבתם של בני עלי. ההצלחה הגדולה ביותר של אלקנה היא בכך, שתכונה זו של חינוך ישראל והדרכתם, הוא העביר במלואה לבנו שמואל: "וישפט שמואל את ישראל כל ימי חייו. והלך מדי שנה בשנה וסבב בית אל והגלגל והמצפה, ושפט את ישראל את כל המקומות האלה" (שם ז, ט"ז). עבודתו החינוכית של שמואל הביאה לידי "וינהו כל

בית ישראל אחרי ה'" (שם ב), והוא עוד מוסיף: "ויאמר שמואל אל כל בית ישראל לאמור, אם בכל לבבכם אתם שבים אל ה' הסירו את אלהי הנכר ... ועבדוהו לבדו" (שם ג). דרישתו זו של המחנך הדגול זוכה ל"ויעבדו את ה' לבדו" (שם ד), עקירת כל שמץ של עבודה זרה.

חילופי הנהגה בעם ישראל, ובעיקר בכהונה הגדולה, תלויים לפי חז"ל בהצלחת החינוך וההדרכה לעם ישראל (ליתר דיוק: באי ההצלחה) – "אמור אמרתי ביתך ובית אביך יתהלכו לפני עד עולם, ועתה נאום ה' חלילה לי, כי מכבדי אכבד ובווי יקלו" (שם ב,ל). אלעזר בן אהרן קבל את הכהונה הגדולה. אולם בתקופת השפל האיום של העם, "בימי פלגש בגבעה, שפקרו ישראל ברוב המצוות – ומי גרם להם? פנחס וכיוצא בו, שהיה להם לסבב מעיר אל עיר ולהוכיחם"¹ ניטלה הכהונה הגדולה מבני אלעזר, וניתנה לבני איתמר, שעלי היה מהם. בכוננת נתינה זו, שתהיה נתינה עולמית, אלא שבני עלי נכשלו ובזו את הקדשים. זוהי הנפילה הקשה ביותר בחינוך. הדרכתם היתה ההיפך מהנדרש להאזנת ה' וקדשי ישראל, ולכן "בווי יקלו". שבעים ושתיים שנה² לאחר שניתנה לבני איתמר חזרה הכהונה הגדולה לבני אלעזר, עם גירושו של אביתר (שהיה מבני עלי) ע"י שלמה המלך ומינויו של צדוק, שהוא מבני אלעזר. "זיהקמותי לי כהן נאמן" (שמו"א ב,לה) – "זהו צדוק הכהן"³.

אמנם קרה אצל שמואל בעין מה שקרה לעלי – בניו לא הלכו בדרכיו. הם לא הצליחו לרכוש את המסירות הנדרשת לחינוך – ההליכה והחיזור בערי ישראל. לאחר הפסוקים על שמואל "יסבב בית אל..." מדגיש הכתוב (ח,א-ב) "ויהי כאשר זקן שמואל, וישם את בניו שופטים לישראל... שופטים בבאר שבע". הם נשארים יושבים במקום אחד, וזוהי מכשלתם ונפילתם. זהו הבצע ושחוד המשפט שלהם. הטיית המשפט אצלם התבטאה בכך, שלא נהגו כאביהם, המחנך הגדול, שלא הלכו בערי ישראל. ומכאן טענה בפי העם: "ובניך לא הלכו (ותרתי משמע) בדרכיך, עתה שימה לנו מלך לשפטינו" (שם ה).

דוקא המדריך והמחנך הוא הנשלח להודיע לעלי, שבניו כשלו בתפקיד החינוכי. איש האלהים הבא אל עלי (שם ב,בז) הוא לפי רש"י – אלקנה. הוא הנשלח להודיע

1. שם רש"י ורד"ק. המקור באליהו רבה פרק יא: "ושמא תאמר, אותן שבעים אלף שנהרגו בגבעת בנימין, מפני מה נהרגו? לפי שהיה להם לסנהדרי גדולה שהניח משה ויהושע, ופנחס בן אלעזר עמם, היה להם לילך ולקשור חבלים של ברזל במתניהם, ולהגביה בגדיהם למעלה מארכובותיהן, ויחזרו בכל עיירות ישראל – יום אחד ללכיש, יום אחד לבית אל, יום אחד לחברון, יום אחד לירושלים, וכן בכל מקומות ישראל – וילמדו את ישראל דרך ארץ בשנה ובשתיים ובשלוש, עד שיתישבו ישראל בארצם. כדי שיתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה בעולמות כולן שברא מסוף העולם עד סופו. והם לא עשו כן, אלא כשנכנסו לארצם כל אחד ואחד מהם נכנס לכרמו וליינו ולשדהו, ואומרים שלום עליך נפשי."

2. שם באליהו רבה (הוצאת לוי אפשטיין עמ' 331).

3. אליהו רבה, שם.

לעלי, שבניו אינם נוהגים כדוגמא האישית שלפניהם. יש מפרשים (אברבנאל), שאיש האלהים הוא פנחס. גם לשליחותו של זה דוקא יש משמעות חינוכית, שהרי עקב מחדל חינוכי שלו בעבר (שלא טובב בעיירות) נלקחה הכהונה הגדולה מבניו. עכשיו הוא הנשלה להצביע על מחדל דומה של בני עלי.

החינוך והכהונה כרוכים זה בזה. תפקידו של כל כהן הוא להדריך – "כי שפתי כהן ישמרו דעת, ותורה יבקשו מפיהו" (מלאכי ב, ז). על אחת כמה וכמה זהו תפקידו של כהן גדול. בשל טעות של "שב ואל תעשה" שארעה לפנחס בעת תקופת פלגש בגבעה, לא יכולה היתה עוד הכהונה הגדולה להשאר אצל בני אלעזר. ימי פלגש בגבעה מאופיינים בחוסר הרכה מחייבת – "בימים ההם אין מלך בישראל, איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים כא, כה). היפך ציווי התורה "ועשית הישר והטוב בעיני ה'" (דברים ו, ח). העדר הרכה וחינוך הביאו לשפל החמור בשני הנושאים, שעליהם אנו מוזהרים ביהרג ואל יעבור – עריות: פלגש בגבעה, ועבודה זרה: פסל מיכה. גם שם מודגש "איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים ז, ו).

העליה משפל זה באה על ידי אלקנה. הוא המעלה לשילה אל בית ה', וסולל את הדרך להופעת במחנך-הבן, המעולה שבמנהיגים⁴ – שמואל.

חנה – תפילה

מהותה של חנה זוהי התפילה. שבע נביאות קמו להם לישראל, וחנה אחת מהן (מגילה יד). נבואתה, נוראת ההוד, חובקת ימות עולם ומקפת את כל שנות דור ודור מאז היותנו לעם ועד ימות המשיח (ראה תרגום יוב"ע ופירוש הגר"א לתפילתה בפרק ב). נבואתה כוללת גם נבואה על בנה שמואל ועל שאול ודוד – "ויתן עז למלכו וירם קרן משיחו" (ראה אברבנאל שמוא ב, ו). היינו מצפים, איפוא, שפסוקים אלו יכוננו בשם נבואה, חזון או בכל אחת ממילות אמירה או דבור שהן מלות מפתח לדבר ה' המגיע אל האדם. ולא היא – במכוון נקראים הם תפילה, ופותרים במלה "ותתפלל". מחנה למדנו מהות תפילה והלכותיה.⁵ לה יאה שכל פעולה אשר תעשה, ואף האלהית ביותר, תקרא בשם תפילה.

כאמותנו הקדושות סובלת אף חנה מעקרות. הקב"ה מתאוה לתפלותיהן של אמהות, על אחת כמה וכמה לזו של חנה – אם כל תפילה. "כי סגר ה' בעד רחמה" (שמו"א א, ו) בעדה – לטובתה,⁶ כדי שתתפרץ ממנה בטוהרה התפילה הכנה ביותר. "שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו" (ב"ב טז). "וכעסתה צרתה גם כעס בעבור הרעימה"

4. כך דרשו חז"ל מהפסוק (תהלים צט, ו) "משה ואהרן בכהניו, ושמואל בקוראי שמו", ששקל שמואל כנגד משה ואהרן (ו"ה כה: תנחומא פר' קרח ה).

5. ברכות לא: "אמר רב המנונא: כמה הלכתא גברותא איכא למשמע מהני קראי דחנה".

6. וכך אצל נח "ויסגר ה' בעדו" (בראשית ז, טו) ושם ברשיי: "הגן עליו" – סגירה שהיא לטובתו.

(שמו"א שם) – שני כעסים, שהם שני סוגים (עי' אלשיך): האחד, שלא לשם שמים, אלא מתוך שצרות הן, וטבעו שיש ביניהן קנאה. זהו "וכעסתה צרתה". אבל יש פה גם כעס לשם שמים – "גם כעס" – כדי להביא את הרעם, המבשר את המים; כדי להביא את התפילה, המבשרת את פרי המים, הוא פרי הבטן. לא דבר ריק הוא, שהלכות תפילה רבות – העמידה בתפילה, תפילת הלחש, נענוע השפתיים והכוונה – נלמדות מחנה. יש כאן מעין "שמע בקולה"⁷. פרשה זו נקבעה כהפטרות היום הראשון של ראש השנה. מצות היום "לשמע קול שופר" המקושרת עם מלכויות זכרונות ושופרות מדגישה את קול התפילה, שמקור כוחה נלמד מחנה.

הקב"ה – התגלות נבואית

"אך יקם ה' את דברו" (שמו"א א, כג) – "רבי ירמיה בשם ר' שמואל בר רב יצחק: בכל יום ויום היתה בת קול יוצאה ומפוצצת בכל העולם כולו, ואומרת: עתיד צדיק אחד לעמוד, ושמו שמואל. כל אשה שהיתה יולדת בן היתה מוציאה שמו שמואל. וכיון שהיו רואין את מעשיו, היו אומרים: זה שמואל! אין זה אותו שמואל. וכיון שנולד זה, ראו את מעשיו, אמרו: דומה שזהו. וזהו שאמר, אך יקם ה' את דברו" (מדרש שמואל ג, ד).

בתורה הבטיח ה' למשה "נביא מקרבך מאחיך כמוני יקים לך ה' אלהיך, אליו תשמעון" (דברים יח, טו יח). זוהי הבטחה אלהית, שנביא במדרגת משה יקום לישראל – "משה ואהרן בכהניו, ושמואל בקוראי שמו"⁸. העיתוי יהיה כשהתקופה תחייב זאת. לאחר ימי השפל של פסל מיכה ופלגש בגבעה, לאחר ימי איש הישר בעיני יעשה, הרגישו הכל שחייבת לבא תמורה מקיפה. כל אמה חשה שמימוש הנבואה האלהית הזו קרב ובא. תחושה זו היתה בבחינת בת קול המפוצצת בכל העולם כולו. כל אם יהודיה שאפה שאצלה יתממש הדבר, אלא שעדיין לא איכשר דרא, עד להופעתם המשותפת של אלקנה וחנה. גם המעבר מעלי לשמואל צריך לכיוון השעה – "אין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא" (ברכות מח, ב שבת ל, א יומא לח, ב ועוד), "ונר אלקים טרם יכבה" (שמו"א א, ג, ג). עתה, שבקרוב עומדת לשקוע שמשו של עלי, מזריח הקב"ה את שמשו של שמואל (רד"ק שם, מהמדרש). הכתוב מעיד על התהפוכה. לעומת "ודבר ה' היה יקר בימים ההם אין חזון נפרץ" (שמו"א א, ג, א) באה העת "ידיע כל ישראל, כי נאמן שמואל לנביא לה". ויסף ה' להראה בשילה, כי נגלה ה' אל שמואל בשילו בדבר ה', ויהי דבר שמואל לכל ישראל" (שם כז, כא; שם ד, א).

7. בראשית כא, יב, ושם ברש"י: "בקול רוח הקודש שבה. למדנו, שהיה אברהם טפל לשרה בנביאות".
8. ראה לעיל הע' 4.

הספר שכתבו שמואל (ב"ב יד,ב) אף שרובו עוסק בדוד, נקרא בשם "שמואל". אמנם מיוחד הוא דוד "נעים זמירות ישראל", אך בין ספרי הנבואה מקום יותר יש להעדיף את שמואל, השקול למשה ולאהרן, וקרוב להם בנבואה. בספר שמואל אנו נפגשים עם שני צמדים של רב ותלמידו — עלי ושמואל, שאול ודוד — עלי הרב שבכהונה, שאול הרב במלכות. בשניהם יפה כוח התלמיד מכוח רבו. צירוף שני התלמידים המעולים הללו לפונדק אחד, לספר שמואל, מוליד את אחת מתקופות הפריחה והשיא של ישראל — "וינהו כל בית ישראל אחרי ה'" (שמו"א ז,ב). תקופה נבואית זו היא פרי הצירוף של חינוך והדרכה, שהם תורה — "והודעת להם את הדרך ילכו בה" (שמות יח,כ) — עם עבודה, זו תפילה. אלו ביחד מביאים לידי "קץ שם לחושך" (איוב כח,ג).